

Doorgaande beweging

Rede uitgesproken door

prof. dr. R.C.J. van Maanen

bij de aanvaarding van het ambt
van bijzonder hoogleraar in de Stadsgeschiedenis
aan de Universiteit Leiden
op vrijdag 14 mei 2004

Mijnheer de rector magnificus,
leden van het bestuur van de Stichting Geschiedschrijving Leiden,
curatoren van de door deze stichting ingestelde bijzondere leerstoel,
zeer geachte aanwezigen,

De fascinatie voor het verschijnsel “stad” heeft geen definitie opgeleverd die alle onderzoekers van dat fenomeen volledig bevredigt. Kooij sprak in 1975, in het eerste Nederlandstalige artikel over stadsgeschiedenis als historische richting, van “ontelbare stadsdefinities die er in de loop der tijden gemaakt zijn”.¹ En nog kortgeleden merkte hij op dat stadshistorici “van meet af aan problemen [hebben] gehad met de beschrijving van hun object”.²

In recente studies is uitgesproken dat “de stad” nauwelijks³ of zelfs niet te definiëren is.⁴ Er zijn niet alleen tal van invalshoeken mogelijk, zoals de economische, de sociologische, de institutionele en de geografische, maar vooral ook diverse combinaties van aspecten daarvan. Een juridische definitie, waarbij stadsrechtverlening het doorslaggevende criterium was, wordt door niemand meer aangehangen. En het feit dat het begrip *stad* oorspronkelijk een rechtstopografische betekenis had die een dergelijke plek een specifieke status verleende,⁵ mag evenmin een criterium zijn.

Het grootste struikelblok bij definiëring is de vraag of de stad een fysieke of een mentale grootheid is. De stad als concept tegenover de gebouwde en georganiseerde werkelijkheid.⁶ In ieder geval is iedere stad op ieder moment het resultaat van haar geschiedenis. Zij is dan ook vergeleken met een palimpsest.⁷ Ik zou verder willen gaan en de vergelijking willen trekken met een geheel archief: een afspiegeling van handelen van degenen die haar hebben gevormd. En dat niet alleen in de zin van de zichtbare stad, maar ook van de onzichtbare, de wereld van bewuste en onbewuste stellingnames en gedragingen in het domein van de *privésfeer*.⁸

Te vaak wordt bij het definiëren van *de stad* impliciet uitgegaan van een bepaald soort stad en van een bepaalde culturele context. Maar het feit dat er een stedentypologie te maken is, gebaseerd op cultuurperiode, omvang en functie, geeft al aan dat een dergelijke veralgemenisering een hachelijke zaak is. Dat neemt niet weg dat er wel degelijk een paar wezenskenmerken te omschrijven zijn. Altijd is er sprake van concentratie van mensen op een kleine ruimte; waarbij zich wel de vraag voordoet naar de minimumomvang.⁹ Maar in welke cultuur en in welk tijdvak ook, steeds is de stad de samenlevingsvorm met de grootste bevolkingsconcentratie binnen een bepaalde politiek-economische ruimte.¹⁰ Behalve over dit structuurfacet lijkt er consensus te bestaan over de functionaliteit van de stad: een plaats met één of meer niet-agrarische centrale functies.

Voor de ontwikkeling en de groei van een stad gelden een paar randvoorwaarden: enerzijds moet het omringende platteland een surplus opleveren voor de bevoorrading van de stad met levensmiddelen en grondstoffen, anderzijds moet het een voldoende afzetgebied vormen voor niet-agrarische producten. Deze randvoorwaarden doen zich minder gelden naarmate de stad handelsconnecties over langere afstand

heeft ontwikkeld. De verschillen tussen stad en platteland worden daarentegen dan juist groter. Er ontstaat zelfs een beeldvorming waarbij *stads* en *dorps* tegenover elkaar staan in negatieve zin. De tegengestelde begrippen *stedelijke* allure en *dorps* karakter hebben daarentegen een positieve klank.

De historicus, in het bijzonder die van de stad als fenomeen, houdt zich al generaties lang met de verhouding tussen stad en platteland bezig, zich bewegend tussen de concepten van het complementaire karakter van beide en de parasitaire positie van de stad.¹¹ In Nederland hebben Kooij in zijn bovengenoemd artikel en Jansen in zijn geschiedtheoretische dissertatie *De constructie van het stadsverleden* de historiografische hoofdlijnen ervan uiteengezet.¹²

Het stedelijke achterland

Bevolkingsconcentratie en functionele specialisatie zijn de factoren die leiden tot groeiende verschillen tussen stad en platteland. In absolute zin kan niet tot een strikte scheiding en een volkomen tegenstelling geconcludeerd worden.¹³ Wel ontwikkelde een stad zich tot een centrale plaats in een verzorgingsgebied.

Bovendien vormde de al dan niet gefortificeerde grens van de stad doorgaans niet het einde van haar juridische, bestuurlijke of economische invloed, noch hield het stedelijke topografische karakter abrupt op en begon een onmetelijk woest en ledig gebied.¹⁴ Steden kenden al snel een *banlieu*, waarin zich industriële activiteiten gingen afspelen, maar die ook een recreatieve functie gingen vervullen voor de stedeling.¹⁵

Ook de stad Leiden had zijn achterland. In zijn dissertatie uit 1978 over de sociale en economische ontwikkelingen in het veertiende-eeuwse midden-Holland liet De Boer zien dat het verzorgingsgebied van de belangrijkste centra globaal een straal had van 12 km vanuit het centrum.¹⁶ Leiden was de centrale plaats van een gebied dat grotendeels samenviel met zowel het baljuwschap als het hoogheemraadschap van Rijnland. De Boer heeft vooral gekeken naar de “economische landschappen”, waarmee hij een territorium met een economisch samenhangende structuur bedoelde. Hij liet ook zien dat andere dan economische factoren gebiedsafbakenend waren, waarbij hij vooral het oog had op juridische grenzen.

Lesger behandelde deze problematiek systematisch en kwam tot een zevental indicatoren voor een eerstegraads centrumfunctie: de economische, de juridische, de culturele, de sociaal-verzorgende, de geneeskundige, de religieuze en de educatieve.¹⁷ Op grond hiervan is de centraliteit van Leiden buiten kijf. De vraag is veeleer hoe ver op deze verschillende gebieden haar aantrekkingskracht ging. Daartoe is systematisch onderzoek nodig naar met name de beroepensituatie in de verschillende dorpen. Het beeld van midden-Rijnland als verzorgingsgebied voor Leiden wordt bevestigd door recent onderzoek naar de bestemmingen van de regionale beurtveren van het eind van de zestiende tot het eind van de achttiende eeuw.¹⁸ Hieruit blijkt bovendien dat in de achttiende eeuw het verzorgingsgebied van Amsterdam groeide ten koste van het Leidse.

Leiden had niet alleen een functie als centrale marktplaats. De ontluikende stad was ook een bestuurlijk centrum. De graven van Holland hadden er een residentie, met muntslag sedert het midden van de elfde eeuw.¹⁹ En toen het hof zich in de tweede helft van de dertiende eeuw meer en meer permanent in Den Haag vestigde, bleef Leiden de zetel van de baljuw van Rijnland.²⁰

Daarnaast werd Leiden het bestuurscentrum van het hoogheemradschap van Rijnland, onverlet het feit dat dit bestuursorgaan pas vanaf 1578 over een eigen gebouw in de stad beschikte.²¹ Maar de dijkgraaf was van oudsher in een personele unie verenigd met de zojuist genoemde baljuw. De secretaris-rentmeester woonde en werkte sedert het midden van de vijftiende eeuw in Leiden en de hoogheemraden vergaderden er sindsdien steeds frequenter.²²

Een nieuwe impuls aan de stad gaf de oprichting in 1575 van de universiteit. De cijfers wijzen uit dat deze een meer dan regionale, of beter gezegd gewestelijke functie had. Tot 1650 kwam slechts 35 procent van de studenten uit Holland.²³ De nieuwe hoger onderwijsinstelling trok in diezelfde periode 18 procent studenten uit de rest van de Republiek, en liefst 47 procent uit vele landen daarbuiten.

De stedelijke dynamiek

Handel, regionaal bestuur, Europees onderwijscentrum, het zijn evenzovele factoren die beweging genereren. De literatuur kent de stad in ruime mate dynamiek toe. “Les villes sont autant de transformateurs électriques: elles augmentent les tensions, elles précipitent les échanges, elles brassent sans fin la vie des hommes”.²⁴ Het zijn de vaker geciteerde woorden waarmee Braudel het hoofdstuk over *de stad* begint in zijn *Civilisation matérielle et capitalisme*. Hij geeft hiermee het argument waarom hij zijn studie naar de relatie van de materiële cultuur²⁵ en een in wezen kapitalistisch economisch systeem afsluit met een hoofdstuk over de stad als verschijnsel en verschijning. Braudel beschouwt de stad als de drijfkracht achter economische veranderingen. Maar niet alleen op het materiële vlak wordt de stad gezien als aanjager. “La ville et la transmission des valeurs culturelles” was het onderwerp van het Zeventiende Internationale Colloquium te Spa in 1994. In een afsluitende voordracht kwalificeerde Verhaeghe de stad als brandpunt in dit proces, waarbij hij enerzijds sprak over de stad als “major factor in the evolution of society” en anderzijds melding maakte van “their own dynamics”.²⁶ Cowan noemde in zijn studie over de vroegmoderne Europese stad dynamiek “one of the most important characteristics of every urban centre ... facilitating change on a broad front”.²⁷ Hij bedoelde daarmee het krachtenveld van enerzijds aantrekkingskracht en anderzijds afkeer van de stad, waardoor sociaal-culturele veranderingen op gang gebracht worden, met een letterlijk en figuurlijk verreikende invloed. Meestal wordt de stad in verband gebracht met de dynamiek die ervan uitgaat, zodanig dat zich elders verandering en nieuwe ontwikkelingen gaan voordoen. De stad kent echter ook een eigen interne dynamiek. Om het wezen van de stad te kunnen begrijpen moeten de externe en de interne dynamiek als verschillende factoren worden onderscheiden.

De externe dynamiek is het beïnvloedingsproces van een stedelijke samenleving op haar nabije of ver verwijderde omgeving. Het proces is impliciet, niet doorlopend noch geground op een gemeenschappelijkheid; en het is uiteraard afhankelijk van de situatie elders. Interne dynamiek daarentegen is een permanent proces binnen een gemeenschap waarin onvermijdelijk aanhoudend meningen, ideeën, botsende belangen en gemeenschapszin samenkomen. De mechanismen van interne en externe dynamiek zijn veelal dezelfde, maar de intensiteit en de noodzakelijkheid zijn geheel verschillend. Wel bestaat er een relatie tussen beide. Zonder interne dynamiek geen externe. Voorwaarde voor het brengen van verandering is het anders zijn. Beweging is de energie tussen twee ongelijksoortige polen.

De interne dynamiek

Wanneer we de interne stedelijke dynamiek problematiseren, doet zich een tweetal kwesties voor. Ten eerste is er de vraag naar de oorzaak van dit verschijnsel, en ten tweede naar de mechanismen die in het spel zijn. Uitgangspunt voor de benadering van deze problematiek is het gegeven van de bevolkingsconcentratie. Hoe meer mensen, hoe meer samenlevingsproblemen. Er zijn enerzijds gemeenschappelijke problemen, die opgelost moeten worden, en anderzijds doen zich onderlinge conflictsituaties voor. Ver doorgevoerde beroepsspecialisatie betekent een grote mate van afhankelijkheid van elkaar.

Die complexiteit van de stedelijke samenleving leidt tot een steeds gedetailleerdere organisatiegraad, met een hoge mate van regelgeving. We zien dat ook in Leiden. Ik wil daar wat langer bij stilstaan.

Leiden bezit een reeks keurboeken die uniek is voor Nederland.²⁸ Zij vormen een ware caleidoscoop van zich wijzigende wetgeving. Brand heeft laten zien hoe het stadsbestuur flexibel inspeelde op veranderende demografische, economische en politieke omstandigheden. Niet alleen werden geregeld geheel nieuwe keurboeken van kracht, maar tussentijds werden zij bijgehouden en soms zelfs voorzien van noodzakelijk geachte interpretaties.

Het betoog van Brand betreft de situatie in de Middeleeuwen, tot en met het keurboek van 1545.²⁹ Het door hem geschetste beeld blijkt sindsdien ook te gelden. Het keurboek van 1545 is bijgehouden tot 1581. De systematicus Van Hout, stadssecretaris sinds 1564, deed in 1583 de opvolger het licht zien. In het stadsarchief is daarvan een exemplaar aanwezig, doorschoten met wijzigingsbladen en door hem van aanvullingen voorzien tot 1606.³⁰ Van Hout was toen al druk doende een geheel nieuw keurboek samen te stellen. Een nooit afgemaakt concept dateert van 1607, waarin we wederom marginale aantekeningen van hem vinden tot aan zijn dood in 1609.³¹ Nog eenmaal zou een Leids keurboek het licht zien, in officiële versie in 1658, nota bene door een klandestiene handelseditie voorafgegaan in 1657.³²

Gespecialiseerde keurboeken voor de textielnijverheid verschenen al vanaf het midden van de vijftiende eeuw.³³ De vernieuwing van deze nijverheid kort na het Ontzet leidde tot een aantal gespecialiseerde keurboeken per hal of nering waarin deze industrietak toen werd georganiseerd.³⁴

Niet alleen de codificatie van de stedelijke wetgeving, ook de wijze van archivering wijst op een steeds gedetailleerdere organisatiegraad. Al in de vijftiende eeuw manifesteert zich een diversiteit aan registers. Het was echter de reeds genoemde Van Hout die tijdens zijn ambtsperiode verregaande differentiatie en systematiek in de archiefvorming aanbracht, om de wassende stroom aan informatie te kunnen blijven beheersen.³⁵ Dit ging gepaard met efficiëncymaatregelen inzake bestuur en rechtspraak³⁶ en een gespecialiseerde taakverdeling binnen het ambtelijk apparaat.³⁷

Het is een misvatting te denken dat stedelijke dynamiek slechts een component is van groei. Ook krimp is een beweging. Achteruitgang leidt tot zoeken naar wegen om haar tegen te gaan. Ook de problemen ten gevolge van contractie moet het hoofd geboden worden. Wijsenbeek heeft er voor Delft op gewezen dat de burgerij ook in een periode van teruggang open stond voor vernieuwingen en voor aanpassing aan veranderde economische structuren.³⁸

De onmiskenbare bevolkingsachteruitgang in de achttiende eeuw moest wel zijn weerslag hebben op de verschillende economische sectoren. Een stroom van rekwesten van belanghebbenden, verordeningen van het stadsbestuur en maatregelen ter sanering van diverse bedrijfstakken hield gedurende de gehele eeuw aan. Het stadsbestuur reageerde niet altijd even snel, en was het ook niet altijd eens met de stellingnames van de rekwestranten, maar per saldo kwamen er vele regelingen tot stand ter bevordering van het algemeen belang in slechte tijden.

Sprekende voorbeelden van zowel de achteruitgang als de reacties daarop zijn te vinden op het gebied van het transportwezen en de levensmiddelenvoorziening. Beide sectoren zijn gevoelig voor demografische ontwikkelingen en kunnen als zodanig als een goede indicator gelden.

De Leidse brouwering liep dramatisch terug, wat overigens ook te wijten was aan de gewijzigde drinkgewoonten van hoog en laag.³⁹ Koffie, thee, wijn en gedistilleerd namen de plaats in van bier. Bedroeg het aantal brouwerijen in 1671 nog 24, eind 1682 waren er tien van verdwenen. In 1729 werd er weer een bedrijf opgeheven, in 1744 een en tussen 1753 en 1769 vijf.⁴⁰ Aan het eind van de eeuw waren er nog maar twee brouwerijen in de stad.⁴¹ Elders heb ik al eens beschreven dat sommige brouwers tot onrechtmatige praktijken overgingen om het hoofd boven water te houden en dat zij daartoe ook de kuipers dwongen.⁴² Het werd jarenlang *gedoogd* door de stedelijke ijkers dat de kuipers te kleine biertonnen maakten, tot een schandaal en vervolgens een proces daar in 1743 een eind aan maakten. Iets dergelijks speelde enkele jaren later bij de warmoezers, die tegen de voorschriften in te kleine manden gebruikten.⁴³ De malaise in de brouwerij trof ook de bierdragers. In 1699 nam het Gerecht het besluit dat hun aantal moest uitsterven tot op dertig man.⁴⁴ In 1741 kwam de vraag aan de orde of de bierdragers niet helemaal konden verdwijnen.⁴⁵ Zover is men niet gegaan. Begin 1744 is besloten dat het aantal mocht uitsterven tot 25, twee minder dan er op dat moment in functie waren.⁴⁶

Soortgelijke maatregelen werden getroffen ten aanzien van de aantallen grutters en

molenaars. Deze laatsten verzochten in 1722 en 1724 aan het Leidse stadsbestuur of zij vier van de twaalf molens mochten ontmantelen.⁴⁷ Zowel de bakkers als de pachters van het gemaal sloten zich daar bij aan.⁴⁸ Het Gerecht ging akkoord. Twee molens werden direct afgebroken en twee andere buiten werking gesteld.⁴⁹ Vanwege het gunstige effect werden in 1731 ook deze laatste twee gesloopt. De molenaars werden uitgekocht.⁵⁰

In 1731 verzochten de grutters om vermindering van het aantal grutterijen van 26 naar 16.⁵¹ Hoewel het aantal lasten boekweit sterk was verminderd, was het aantal grutterijen juist toegenomen. Bovendien ondervond men enorme concurrentie vanuit het omringende platteland. Aanvankelijk reageerde het stadsbestuur niet. Integendeel, er werd een vergunning verleend voor een nieuwe grutterij. Het gilde herhaalde tot twee maal toe zijn verzoek, met verwijzing naar de gehonoreerde actie van de korenmolenaars. Nu met succes. In 1734 werden er drie grutterijen uitgekocht.⁵² En drie jaar later werd bepaald dat het aantal tot twintig mocht worden teruggebracht.⁵³ Het stadsbestuur liep evenmin warm voor een voorstel van de bakkers in 1757 om een uitstervingsbeleid te voeren tot op honderd broodbakkers, overigens naar analogie van andere Hollandse steden. De vraag werd toen gesteld of honderd bakkers niet veel te weinig was voor een stad als Leiden.⁵⁴ Bovendien bestond de vrees dat het animo voor het vak zou teruglopen en daarmee de kwaliteit van het product. Mogelijk hangt dit argument samen met de opkomst van de aardappel, waaraan een deel van de teruggang van de bakkersnering werd toegeschreven.⁵⁵ Ook in het transportwezen vielen klappen. Al vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw liepen de passagiersaantallen terug en in het midden van de achttiende waren zij gehalveerd.⁵⁶ De gehele achttiende eeuw door deden schippers *en* voerlieden een beroep op de stedelijke overheid om vacatures niet te vervullen,⁵⁷ de beurtvaart te saneren en beunhazerij tegen te gaan.⁵⁸

Mechanismen van de interne dynamiek

Ik kom tot het tweede punt: de mechanismen die een rol spelen bij de interne dynamiek van de stad.

De stedelijke samenlevingsvorm vereist frequente interactie. Voor stadsbewoners is regelmatige communicatie een pure noodzaak om te overleven. Dat impliceert dat er een voortdurende uitwisseling van meningen, gedachten, ideeën plaatsvindt. De stad wordt gekenmerkt door een groot aantal platforms van dergelijke uitwisseling. Naast gezin, familie en kerk is voor menig stedeling het gilde, de schutterij, de buurtorganisatie, de rederijderskamer, later het genootschap en weer later de vereniging, op welk gebied dan ook, een essentieel sociaal-mentaal kader.

Niet alleen geïnstitutionaliseerde platforms zijn in dit verband van belang, ook wat Bruneel noemt “la sociabilité quotidienne” speelt een grote rol.⁵⁹ Hij wijst op de taverne, het café en de salon. Ik zou daar voor de twintigste eeuw het sportveld aan willen toevoegen. Het zijn alle “culturele circuits, arena’s waarin mensen met elkaar kunnen communiceren doordat ze aan bepaalde gedragsvormen dezelfde betekenis-

sen toekennen”, zoals de etnoloog Rooijackers het heeft uitgedrukt.⁶⁰ De stad kent een veelheid van dit soort “netwerken”, die in principe niet gebaseerd zijn op sociale verhoudingen, maar op gemeenschappelijke belangen en belangstellingen. Vele stedelingen maken deel uit van diverse verbanden en worden zodoende geconfronteerd met verschillende gedragscodes, opvattingen en normen. Er ontstaan keuzemogelijkheden. Anderzijds doet zich ook de gelegenheid voor dat mensen hun gedachten en ideeën kunnen overdragen.⁶¹ Rooijackers noemt hen “culturele bemiddelaars”, in navolging van de Franse mentaliteitshistoricus Vovelle. Maar waar Vovelle deze “intermédiaires culturels” vooral poneert als tussenpersonen tussen elite- en volkscultuur, veralgemeniseert Rooijackers hun rol als dragers van acculturatieprocessen. Wel volgt hij Vovelle in de voorbeelden: zoals de geestelijkheid, de arts, de profeet, de kroegbaas. Maar iedereen kan op zijn beurt en op zijn niveau een culturele bemiddelaar zijn, of hij zich daarvan bewust is of niet.

Het zijn deze pluriformiteit aan ideeën en meningen en de door de stedelijke samenlevingsvorm bijkans gefaciliteerde wisselwerking ertussen, die de stad haar interne dynamiek verlenen. Daar komt nog bij dat de inrichting van de openbare ruimte mogelijkheden tot communicatie en interactieve processen biedt.⁶² In de markthallen ontmoetten de handelaren elkaar en de klant. De stadspoorten vormden de omgeving voor reizigers, kramers en andere passanten, terwijl pleinen de gelegenheid boden een grote mensenmenigte op de been te brengen.

Informatie-uitwisseling leidt tot innovaties, zowel in materiële als in mentaal-culturele zin. Zowel dankzij de aard, als door de graad van maatschappelijke organisatie, als door de ruimtelijke structuur van de stad hebben zij bovendien een hoge doorloop-snelheid. De stad, opgevat als een organisme, neemt nieuwigheden gemakkelijk op.⁶³

Het geschetste beeld gaat ook op voor Leiden. Ook daar bestonden reeds in de Middeleeuwen gilden, al werden die niet altijd zo genoemd,⁶⁴ en ook *gebuurten*, die sedert 1593 door de stedelijke overheid centraal georganiseerd werden.⁶⁵

Interessant is het onderzoek dat Lucassen en Lourens deden naar de dekkingsgraad van de gilden.⁶⁶ Voor 1581 komen zij tot wellicht 90 procent van de mannelijke beroepsbeoefenaren. Dat percentage zakte naarmate de betekenis van de textielindustrie toenam. Die was namelijk in principe in *hallen* of *neringen* georganiseerd, en slechts ten dele in gilden. In 1748, toen de bloeitijd meer dan een halve eeuw achter de rug was, bedroeg de dekking 65 procent. In 1788 was zij weer tot ca. 85 procent gestegen. Een hoog dekkingspercentage dus.

Het zou de moeite lonen, voorzover de bronnen het toelaten, prosopografisch onderzoek te doen naar de leden, of ten minste naar de bestuursleden van de gilden en daarbij ook te kijken naar ieders betrokkenheid in andere segmenten van de Leidse samenleving. Speelden zij een rol binnen de kerk? En binnen welke kerk? Waren zij lid van een genootschap? Waren zij actief in een buurtorganisatie? Reeds is gebleken dat *heren van de gemeente* van een andere dan de geprivilegeerde kerk konden zijn,⁶⁷ en dat ook allochtonen die functie konden bekleden.⁶⁸ Een dergelijke thematiek wint aan

belang nu recent onderzoek heeft aangetoond dat dergelijke interactieve platforms veelvuldig gebruikmaakten van het middel van het verzoekschrift aan de magistraat om het beleid te beïnvloeden. En vaak had dit succes.⁶⁹

Immigratie moet als een belangrijke katalysator worden beschouwd van de interne stedelijke dynamiek. In de beide bloeiperioden van Leiden, ruwweg van 1360 tot 1480 en van 1580 tot 1670, heeft een leger nieuwe ingezetenen het bevolkingstal immens doen stijgen en ook in kwalitatieve zin nieuwe impulsen gegeven.⁷⁰ Zonder tekort te willen doen aan het belang van de immigratie over korte afstand, wil ik dit illustreren aan de hand van een segment van de allochtonen dat zich in het laatste kwart van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw van buiten de Republiek in Leiden vestigde.

In een contract tussen de steden Haarlem en Leiden, bedoeld om elkaar niet te beconcurreren bij wolinkoop, wordt gewag gemaakt van “eenige van den Duytschen gemeenten van Colcester, Norwitz ende andere plaetsen uuyt Engeland” die men “verwachtende es” om in Haarlem en Leiden “haer neringe ende handeling van baeyen, saeyetten ende andere sorten van draperie” uit te oefenen.⁷¹ De overeenkomst werd bezegeld op 28 maart 1577. De komst van enige Vlaamse textielreders was op dat moment geen hoopvolle verwachting meer, maar een zekerheid, want op 10 januari daaraanvoorafgaande had de vroedschap al toegestaan onderhandelingen met hen voort te zetten.⁷² In het voorjaar zijn de eersten gearriveerd.⁷³ De stad had er veel voor over. Het poorterrecht verwierven zij gratis. Zij kregen subsidie om de moeilijke beginperiode door te komen.⁷⁴ En de magistraat spande zich in om de immigrerende Vlamingen aan woonruimte te helpen.⁷⁵ Dat gebeurde in 1577 en dat was nog steeds zo in 1596. Toen enige baai- en saaidrapiers uit Norwich onderhandelingen openden over vestiging in Leiden, verzochten zij onder meer vijftig huizen voor hun arbeiders, tegen een betaalbare huur.⁷⁶ Twee maanden later waren er 63 arbeiderswoningkjes gezet op het binnenterrein van het voormalige klooster Nazareth.⁷⁷ Een vroeg voorbeeld van sociale woningbouw, geïnitieerd door koopmansgeest.

Uit Norwich is zeer waarschijnlijk de nieuwe organisatievorm van de textielindustrie geïmporteerd, die in *neringen* of *hallen*. Posthumus stelde dat aanvankelijk in een artikel uit 1937 en twee jaar later in zijn *Geschiedenis van de Leidse lakenindustrie*.⁷⁸ Hij baseerde die these op een grondige vergelijking van de Leidse baaikeur uit 1598, die de opvolger was van een oudere niet aangetroffen keur, vermoedelijk uit 1578, en een uit 1581 daterende Nederlandstalige keur op de baainering in Norwich, ten dele gebaseerd op regelingen sedert 1572. In 1578 werd de Leidse draperie op nieuwe leest geschoeid, was er een halorganisatie in het leven geroepen en was aangekondigd dat er “eerstdaechs” keuren afgelezen zouden worden.⁷⁹ Er waren toen zeker al verscheidene immigranten uit Norwich in de stad gevestigd.⁸⁰ We kennen slechts enkele namen uit de poorterinschrijvingen. Maar zeer waarschijnlijk kwamen met de ambachtsmeesters vele anderen mee, zoals dat destijds ook in Norwich was gebeurd. De vestigingsafspraken die daar in 1565 met de overheid gemaakt waren, bepaalden dat iedere

meester aan familie en personeel maximaal *tien* mensen mee mocht brengen.⁸¹ Zonder een aantal drapiers en evenmin zonder verschillende soorten arbeidskrachten kon geen nering georganiseerd worden.

De poorterinschrijvingen geven de geboorteplaats in Vlaanderen, met de aantekening dat de nieuwelingen van de Engelse gemeenschap waren. En ook bij hun ondertrouw zullen de uit Engeland overgekomen Vlamingen en Walen niet hun Engelse, maar hun oorspronkelijke plaats van herkomst opgegeven hebben. Pas in 1586 begint voor wat betreft emigranten uit Norwich een lange reeks huwelijken.⁸²

Tussen 1586 en 1710 zijn er 682 mannen en vrouwen in Leiden in het huwelijk getreden die naar eigen zeggen afkomstig waren uit Norwich in Engeland. Het aandeel bruiden en bruidegoms was ongeveer gelijk, om precies te zijn 331 bruiden en 351 bruidegoms. Aanvankelijk ging het om slechts enkele personen per jaar, maar vanaf 1600 ging het aantal oplopen, schommelend van 8 tot 26 per jaar. Vanaf 1623 was er een achteruitgang, die na 1642 sterk doorzette. De jaren 1665-1667 geven een kleine opleving te zien.

Wat opvalt is het gat tussen de vroegste poorterinschrijvingen en het moment van de eerste echtverbintenissen van trouwlustigen uit Norwich, die *daar* werkelijk zijn geboren. Onmiskenbaar dragen zij Vlaamse namen. Dat betekent dat er sprake is van een grote groep emigranten uit Norwich van de tweede generatie van de Zuid-Nederlandse migranten die naar Engeland waren getrokken. Dat hoeft niet te verbazen. Reeds in 1565 waren de eerste Vlaamse uitwijkingen in Norwich aangekomen.⁸³ Norwich was toen qua bevolkingsgrootte de tweede stad van Engeland, met ca. 8.000 inwoners.⁸⁴ Het was een oude textielstad, echter gedompeld in een economische malaise. Het stadsbestuur probeerde het tij te keren door uitgeweken Vlaamse textieldrapiers naar de stad te trekken. De toevloed van de zogenoemde Strangers was enorm, voornamelijk van Vlaamssprekenden, de Duytse gemeente, maar ook van Walen, de Waalse gemeente.⁸⁵ Dank zij hun aanwas van 6.000 zielen was de totale bevolking circa 1579 gestegen tot 14 à 15.000. De immigranten bleven komen, maar ook de pest sloeg telkenmale toe. De stad telde rond 1595 11.000 inwoners, een aantal dat circa 1625 opgelopen was tot ongeveer 25.000.⁸⁶ Tegelijkertijd was er een tendens van vertrek naar Londen en naar het continent.⁸⁷

Een indicator voor acculturatie vormt de herkomst van de huwelijkspartners van de immigranten uit Norwich. 31,6 procent van hen huwde een partner afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden. De eerste negen jaar was dat zelfs de enige combinatie. Het eerste huwelijk met een in Leiden geboren partner werd in 1601 gesloten. Jacob Boudery trouwde met Maycken Burchgraves. Zij was de dochter van een van de Leidse Norwich-immigranten van het eerste uur.⁸⁸

Huwelijken met Leidenaren kwamen in 1603 pas goed op gang. In totaal trouwde 22,7 procent met iemand uit Leiden of directe omgeving. In de periode 1608 t/m 1617 oversteeg het aantal huwelijken met Leidenaren dat met Vlamingen en Walen. Het percentage echtverbintenissen met Engelsen bedroeg 18. 52 personen kozen hun

partner uit het eigen Norwich en omgeving, d.w.z. 4 procent van het totaal aantal huwelijken.

Vanaf 1635 kwamen huwelijken met immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden in Leiden nauwelijks meer voor. De huwelijken waarbij beide echtelieden geboren Engelsen waren, vormden nu de grootste groep. Het is de vraag in hoeverre dit kinderen en kleinkinderen van naar Engeland uitgewekenen waren.⁸⁹ De godsdienstige geschillen in het Koninkrijk deden ook andere Puriteinen uitwijken.

Het onderzochte huwelijkspatroon verraadt een sterke binding met de eigen groep.⁹⁰ Huwelijken met anderen dan emigranten uit de Zuidelijke Nederlanden kwamen laat op gang. Bovendien waren zeker de uit Engeland afkomstige bruiden en bruidegoms, maar ten dele ook zij die opgeven in Leiden te zijn geboren, kinderen van Zuid-Nederlandse migranten. Wat ook geldt voor de 15 procent partners van wie de plaats van herkomst niet of onbegrijpelijk is opgegeven.⁹¹ Men bleef dus voornamelijk trouwen binnen het milieu van eerste-, tweede- of misschien zelfs derde-generatie migranten. Het aanbod was dan ook groot genoeg. De nieuwelingen kwamen veelal niet als eenlingen, maar als lid van een gezin of een groep.⁹² Vaak was er sprake van kettigmigratie. Het sociale leven kon zich blijven afspelen binnen de eigen groep. Dit blijkt ook uit de relaties die de huwelijksgetuigen tot de huwelijkspartners hadden. 356 van de 658 bruiden, dus meer dan de helft, brachten minstens één familielid als getuige mee. Bij de bruidegoms blijft de teller steken op 293, toch nog 44,5 procent. Onder de bijna 800 verwanten die dit betreft komen vele ouders en zelfs enige grootouders voor.

De nieuwkomers mogen dan in hoge mate in hun eigen kring trouwen, een geïsoleerde leefgemeenschap vormden zij niet. Een endogaam huwelijkspatroon, met name bij de eerste generatie, sluit sociaal-culturele integratie, zeker bij de volgende generaties, niet uit.⁹³ Het pad van de nieuwelingen kruiste regelmatig dat van andere allochtonen en van autochtone Leidenaren, en van andersdenkenden en anders gepositioneerden op de sociale ladder.

Systematisch onderzoek naar ruimtelijke segregatie per herkomstgebied kan hier meer helderheid geven. Het is slechts gedaan voor 1581.⁹⁴ De grote stroom immigranten van buiten de Republiek moest toen nog op gang komen. De 179 volwassenen die in 1581 aangaven dat zij uit Vlaanderen kwamen, waren evenredig over de stad verdeeld, met een uitschieter van 34 procent woonachtigen in de grote bonnen Rapenburg en Nieuwland. Datzelfde percentage gold daar ook voor immigranten uit Zuid-Holland. Er was dus geen sprake van Vlaamse gettovorming, hoogstens van verhoogde concentratie aan de zuidelijke periferie van de stad. De adressen van de uit Norwich afkomstige in Leiden gehuwden geven evenmin een beeld van concentratie. Ook zij woonden gespreid over de gehele stad.

De stedelijke mentaliteit

De permanente interne dynamiek leidt tot een nieuwe mentaliteit. De maatschappelijk-culturele achtergrond is een vormende factor, direct, en indirect via het collectie-

ve geheugen.⁹⁵ De stedeling zal derhalve anders reageren op problemen en onvermijdelijke conflictsituaties dan degene die niet uit de stad komt. Als gevolg van zo'n collectieve mentale instelling vinden innovaties, nieuwe denkbeelden en veranderende uitingen van cultuur in de stad gemakkelijker weerklank dan in niet-stedelijke samenlevingsvormen. Het resultaat is een grotere pluriformiteit en meer coëxistentie, ondanks een grote mate van sociale heterogeniteit.

Dit brengt ons terug tot de vraag: Wanneer is er sprake van een stad? En daarbij doet zich een tweede vraag voor: Eenmaal stad, altijd stad?

Om met deze laatste te beginnen. Mogen we concluderen dat een samenleving waarvan gebleken is dat zij een stedelijke was, dat sedertdien is gebleven? De typisch stedelijke ruimtelijke structuur blijft intact, calamiteiten daargelaten. Het is de vraag of ook de stedelijke mentaliteit standhoudt, wanneer zich nauwelijks of geen nieuwe impulsen meer voordoen. Ongetwijfeld niet op hetzelfde niveau, maar, zoals ik eerder heb gezegd: ook krimp is een beweging. Ook daarop komen reacties om samen te overleven. Onuitwisbaar is bovendien de collectieve herinnering, al dan niet gesteund door tastbare overblijfselen.⁹⁶ Ideeën zijn taai. Als mijn vrouw, die in haar jeugd in Hilversum woonde, naar het centrum moest, ging zij *naar het dorp*. Ikzelf woonde in een buitenwijk van Utrecht. Als ik *naar de stad* ging, bedoelde ik de binnenstad, uitsluitend het gedeelte van de gemeente binnen de singels. Het begrip *stad* blijkt een relatief begrip, waarin bovendien subjectiviteit besloten kan liggen.

Met deze observatie gewapend, keer ik terug tot de eerste zojuist gestelde vraag: wanneer mogen we spreken van een stad? U zult van mij geen nieuwe definitie horen.

Maar wel leiden de voorgaande beschouwingen tot de volgende conclusies.

Zij die uitgaan van de stad als een fysieke grootheid, zelfs in relatie met de multifunctionaliteit en de centrale-plaatsgedachte, komen tot een te statische definitie. Zij die de stad slechts beschouwen als een idee, hebben geen oog voor de fysiek aanwezige, historisch gegroeide stad.

Inherent aan de stad is haar permanente interne dynamiek. Bewoningsconcentratie is daarvoor een voorwaarde. Nieuwe mentale processen zijn er het gevolg van. De doorgaande beweging, als wezenskenmerk van de stad, vormt de schakel tussen de organische en de conceptuele visie.

***

Ter afsluiting van deze rede passen enkele woorden van dank.

- In de eerste plaats dank ik het bestuur van de Stichting Geschiedschrijving Leiden en het Curatorium van deze bijzondere leerstoel, voor het vertrouwen in mij gesteld.
- In de Stichting, een samenwerkingsverband van het Leids Gemeentearchief, de Vereniging Oud Leiden en de Vereniging Jan van Hout, dank ik tevens de gemeente Leiden en het Gemeentearchief dat zij het mogelijk hebben gemaakt dat ik de functie van hoogleraar deels binnen mijn dienstverband kan uitoefenen.
- In het Curatorium dank ik tevens het College van Bestuur en het bestuur van de Faculteit der Letteren voor hun positieve houding ten aanzien van het instellen van deze bijzondere leerstoel; een teken van verbondenheid tussen de Alma Mater en haar moederstad.
- Het is goed dat er enige tijd overheen gegaan is sedert mijn benoeming. Zodoende kan ik nu dank zeggen voor de collegiale en vriendschappelijke sfeer die ik, als nieuwkomer, ondervonden heb van ieder op het Instituut voor Geschiedenis.
- Apart noem ik de hooggeleerde Groenveld. Beste Simon, zowel binnen als buiten het universitaire verband hebben wij al ettelijke keren samengewerkt, in prima harmonie. Gevraagde en ongevraagde adviezen vielen mij ten deel. Hartelijk dank voor dit mentoraat bij mijn intrede in de universitaire wereld.
- Dank, ten slotte, gaat ook uit naar mijn vrouw, mijn kinderen en mijn ouders. Familie vormt bij uitstek een cultureel circuit. Mijn ouders hebben destijds de keus gemaakt voor een instelling van middelbaar onderwijs, zodat ik in een ander cultureel circuit terecht kwam. Mijn vrouw en kinderen dank ik dat zij er zijn. Door hun aanwezigheid, en soms explicieter dan dat, geven zij aan dat er naast het verleden een heden en een toekomst is.
- Studenten en toehoorders, voor U het laatste woord. U bent de doelgroep. Ik hoop op een vruchtbare interactie en wens voor dit moment dat Uw belangstelling voor de stadsgeschiedenis, in het bijzonder die van Leiden, aangewakkerd is door hetgeen

ik heb gezegd.

Noten

- 1 P. Kooij, "Stadsgeschiedenis en de verhouding stad-platteland", *Economisch- en Sociaal-historisch Jaarboek* 38 (1975) 125.
- 2 P. Kooij, "Het format van de stad. Een evaluatie van recente Nederlandse stadsgeschiedenissen", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002) 293.
- 3 R. Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)* (Zutphen 2002) 9, 10. Sterker uitgedrukt in R. Rutte, "Stichten of groeien? Een zinloze discussie", *Madoc* 16 (2002) 156.
- 4 P. Horden, "The Abrams Test. Ancient and Medieval Cities in Recent Historiography", *Journal of Urban History* 26 (1999/2000) 479-491.
- 5 Jozef Van Loon, *De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'stad'. Een bijdrage van de diachrone semantiek tot de sociaal-economische geschiedenis van Noord-West-Europa, inzonderheid van de Nederlanden* (Gent 2000) 189-191.
- 6 D. Deriu, "Opaque and Transparent. Writings on Urban Representations and Imaginations", *Journal of Urban History* 27 (2000/2001) 794-803. R. Shield, "A Guide to Urban Representation and What to Do About It: Alternative Traditions of Urban Theory", in A.D. King, *Re-Presenting the City: Ethnicity, Capital and Culture in the Twenty-First Century Metropolis* (Basingstoke 1996) 227-252.
- 7 G.H. Martin, "The Town as Palimpsest", in H.J. Dyos, *The Study of Urban History* (Londen 1968) 155.
- 8 Shield, "Guide to Urban Representation", 236-239, onderscheidt de *visible city*, de stad van de publieke sfeer, en de *invisible city*, het domein van de privé-sfeer.
- 9 Zie bijv. R. Rodger ed., *European Urban History. Prospect and Retrospect* (1993) 14, 178. Alexander Cowan, *Urban Europe 1500-1700* (Londen e.a. 1998) vii.
- 10 A. Southall, *The City in Time and Space* (Cambridge 1998) 4.
- 11 Zie bijv. Gideon Sjoberg, *The Preindustrial City* (Londen 1965) 27-28. Kooij, "Stadsgeschiedenis", 135-138. J. de Vries, *European Urbanization* (Londen 1984) 246-249. Rodger ed., *European Urban History*, 13. M. Boone, "La terre, les hommes et les villes. Quelques considérations autour du thème de l'urbanisation des propriétaires terriens", in *La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas moyen âges et aux temps modernes. Actes du 17e Colloque international de Spa, 16-19. V. 1994* (1996) 153-155. Cowan, *Urban Europe*, 192-193. P. Horden, "The Abrams Test", 480, 490-491.
- 12 Kooij, "Stadsgeschiedenis", 125-140. H.S.J. Jansen, *De constructie van het stadsverleden. Een systeemtheoretische analyse van het stadshistorisch onderzoek ter bevordering van de synthetiserende geschiedschrijving* (diss. Nijmegen 1991) 25-52, i.h.b. 28-29, 37-39.
- 13 Zie hierover F. Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme (Xve-XVIIIe siècle)* (1967) 372-373.
- 14 Cl. Bruneel, "Conclusions", in *La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas moyen âges et aux temps modernes. Actes du 17e Colloque international de Spa, 16-19. V. 1994* (1996) 351-352.
- 15 J.D.H. Harten, "Stedelijke invloeden op het Hollandse landschap in de 16de, 17de en 18de eeuw", *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 10 (1978) 114-118.

- 16 D.E.H. de Boer, *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middel-eeuwse 'Noordholland' tussen ca. 1345 en ca. 1415* (Leiden 1978) 14-18. Zie voor de grenzen van het baljuwschap en het hoogheemraadschap het kaartje op blz. 14. Zie ook D.E.H. de Boer, "De verhouding Leiden-Rijnland, 1365-1414", *Economisch-Historisch Jaarboek* 38 (1975) 48-72, m.n. 53-57.
- 17 Clé Lesger, "Hiërarchie en spreiding van regionale verzorgingscentra", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 16 (1990), 128-152, i.h.b. vanaf 148.
- 18 Boudien de Vries e.a., "Het economische leven: spectaculair succes en diep verval", in R.C.J. van Maanen en S. Groenveld eds., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, 2. 1574-1795* (Leiden 2003) 105-107 (passage van H. Nijboer).
- 19 R.C.J. van Maanen, "De ruimtelijke ontwikkeling van Leiden tot 1896", in D. de Vries ed., *Historische plattegronden van Nederlandse steden, 7. Leiden* (Alphen a/d Rijn 1997), 4. Ed van der Vlist, "De stedelijke ruimte en haar bewoners", in R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje eds., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, 1. Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 20, 24-25.
- 20 R. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (1901; uitgave 1980) 66-67. Jaap Kruisheer, "Het ontstaan van de oudste Leidse stadsrechttoorkonden (waarschijnlijk einde twaalfde eeuw – 1266)", in J.B. Berns e.a. eds., *Feestbundel aangeboden aan prof.dr. D.P. Blok* (Hilversum 1990) 192. Over het gebouw op de grafelijke hof zie Van der Vlist, "Stedelijke ruimte", 27, 54.
- 21 G. 't Hart, *Rijnland's Huis 1578-1978* (Leiden 1979) 7.
- 22 S.J. Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland. Zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857* (Leiden 1934) 43, 48. J.H.M. Sloof, *De oudste bestuursregisters van het hoogheemraadschap van Rijnland (1444-1520). Regesten van de handelingen van dijkgraaf en hoogheemraadschappen* (Leiden 1999) xiii.
- 23 *Leidse Universiteit 400. Stichting en eerste bloei 1575-ca. 1650* (Amsterdam 1975) 46-47.
- 24 Braudel, *Civilisation*, 369. Zie over Braudels stadsopvatting Jansen, *Constructie stadsverleden*, 27-28.
- 25 Zie over Braudels formulering "civilisation matérielle" Peter Burke, "'Material Civilisation' in the Work of Fernand Braudel", *Itinerario* 5 (1981) 37-42.
- 26 F. Verhaeghe, "Towns, Culture and Material Culture. A Few Thoughts Following a Conference", in *La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas moyen âges et aux temps modernes. Actes du 17e Colloque international de Spa, 16-19. V. 1994* (1996) 335.
- 27 Cowan, *Urban Europe*, v.
- 28 Hanno Brand, "Les ordonnances de la ville de Leyde: aspects de leur genèse, de leur promulgation et de leur application", in Jean-Marie Cauchies en Eric Bousmar eds., *'Faire bans, edictz et statuz': légiférer dans la ville médiévale. Sources, objets et acteurs de l'activité législative communale en occident, ca. 1200-1550. Actes du colloque international à Bruxelles les 17-20 novembre 1999* (Brussel 2001) 183-207. C.J. Zuiderduijn, *De Middeleeuwse keurboeken van de stad Leiden* (ongepubliceerde scriptie Universiteit Leiden, 2001). Zuiderduijn dateert het 'keurboek van 1450' in oorsprong in 1447, zie blz. 8-9, 31, 42-44.

- 29 Secretariearchief van Leiden 1253-1575 (SA I), inv.nr. 353.
- 30 Stadsarchief van Leiden 1574-1816 (SA II), inv.nr. 9.
- 31 SA II, inv.nr. 10.
- 32 Notitie Felix Driessen 1934 dat hij in een van de doorschoten exemplaren van het keurboek van 1658 een aantekening van de griffier Van Alphen gezien heeft dat het keurboek van 1657 buiten kennis van het stadsbestuur uitgegeven was (bibl. Regionaal Archief Leiden 15402p).
- 33 SA I, inv.nrs. 361-364, 368.
- 34 N.W. Posthumus, *De Geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie*, II. *De nieuwe tijd (zestiende tot achttiende eeuw)* (Den Haag 1939) 351.
- 35 F.C.J. Ketelaar, "Jan van Houts 'Registratuer'", *Nederlands Archieven Blad* 84 (1980) 400-412. R.C.J. van Maanen, *Inventaris van het stadsarchief van Leiden (1253) 1574-1816 (1897)* (Leiden 1986) xxxiv, xxxvii.
- 36 Van Maanen, *Inventaris*, x-xxiii.
- 37 R.C.J. van Maanen, "Leidse Stadhuiskerken tijdens de Republiek", *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 16 (1984) 84-88.
- 38 Thera Wijsenbeek-Olthuis, "Stedelijk verval en cultuurpatronen", in Anton Schuurman e.a. eds., *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850* (Amsterdam 1997) 220-221.
- 39 R.C.J. van Maanen, "Consumentenbedrog in de 18de eeuw", *Leids Jaarboekje* 71 (1979) 137-138.
- 40 SA II, inv.nr. 9284 (memorie t.b.v. de pensionaris, 1771).
- 41 G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum 1994) 312, gebaseerd op Archieven Stadsheerlijkheden, inv.nrs. 939 B en C.
- 42 Van Maanen, "Consumentenbedrog", 138, 142.
- 43 Archief Gilden, inv.nr. 1356.
- 44 Archief Gilden, inv.nr. 42.
- 45 Archief Gilden, inv.nr. 43.
- 46 SA II, inv.nr. 961 (Dienstboek QQ), 27 december 1746 (waarbij marginale aantekening over besluit van 13 februari 1744).
- 47 Archief Gilden, inv.nrs. 820, 822, 823.
- 48 SA II, inv.nr. 2307.
- 49 SA II, inv.nr. 6636, bonboek molens: *De Papegaai* en *De Vechter* afgebroken in 1725; *De Vroegop* en *De Koe* in 1731.
- 50 Archief Gilden, inv.nr. 835, eerste band. Betere beschrijving in SA II, blanco inv.nr. op blz. 154.
- 51 Archief Gilden, inv.nrs. 629-631.
- 52 Archief Gilden, inv.nr. 660. Zie voor juiste beschrijving SA II, blanco inv.nr. op blz. 139.
- 53 Archief Gilden, inv.nr. 642: besluit van 28 januari 1737.
- 54 Archief Gilden, inv.nr. 154.
- 55 Zie over de introductie van de aardappel in Leiden Pot, *Arm Leiden*, 93-96, 101.

- 56 Jan de Vries, *Barges and Capitalism. Passenger Transportation in the Dutch Economy, 1632-1839* (Wageningen 1978) 197-202, tabellen op 261 en 290. *HA.A.G. Bijdragen* 21.
- 57 Archief Gilden, inv.nrs. 906, 965, 981 en 1255.
- 58 Bijv. archief Gilden, inv.nrs. 905,1023, SA II, inv.nrs. 6937, 6940-6941, en archief Trekvaarten en Jaagpaden, inv.nr. 23.
- 59 Bruneel, "Conclusions", 353.
- 60 Gerard Rooijakkers, "Opereren op het snijpunt van culturen: Middelaars en media in Zuid-Nederland", in Peter te Boekhorst e.a. eds., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel, Amsterdam/Heerlen 1992) 245-246.
- 61 Rooijakkers, "Snijpunt", 248 en de in n. 5 genoemde literatuur, en 280-281. Zie ook Gerard Rooijakkers, *Volkskunde. De rituelen van het dagelijks leven* (Utrecht 2001-Cahiers voor regionale geschiedenis en volkscultuur 2) 64-65, i.h.b. het *culturele roosmodel* op blz. 64.
- 62 Jean-Pierre Sosson, "Métiers, artisans, 'commun', 'Unterschichten'. Quelques réflexions", in *La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas moyen âges et aux temps modernes. Actes du 17e Colloque international de Spa, 16-19. V. 1994* (1996) 182-183.
- 63 Zie ook Kooij, "Stadsgeschiedenis", 139-140.
- 64 J.W. Marsilje, "Bestonden er in het middeleeuwse Leiden volwaardige gilden?", *Leids Jaarboekje* 91 (1999) 50, 54. De Vries e.a., "Het economische leven", 99 (passage van Jan Lucassen en Piet Lourens).
- 65 G.Th.H.C. Pieck, "Jan van Hout en de Leidse buurten", in Dick E.H. de Boer, *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 35-51. Ed van der Vlist, "'In goeder vreden ende borgerlijcke eenicheyt'. Leidse buurten in de zestiende eeuw", *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1989* (Leiden 1989) 38-60. Kees Walle, "Vrijheid, gelijkheid en broederschap. Over de positie van de Leidse buurtcorporaties tijdens en na de periode van de Omwenteling (1795-1894)", *Leids Jaarboekje* 82 (1990) 91-127. Herman Roodenburg, "Naar een etnografie van de vroegmoderne stad: De 'gebuurten' in Leiden en Den Haag", in Peter te Boekhorst e.a. eds., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel, Amsterdam/Heerlen 1992) 219-243.
- 66 De Vries e.a., "Het economische leven", 99-103 (passage van Jan Lucassen en Piet Lourens).
- 67 Marieke Wijsman, "'Prince van Letterrijk'. De Leidse gebuurten in de 17de eeuw", *Leids Jaarboekje* 95 (2003) 94.
- 68 D.J. Noordam, "Nieuwkomers in Leiden, 1574-1795", in Jaap Moes e.a. eds., *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 74-75, 77.
- 69 Henk van Nierop, "Popular Participation in Politics in the Dutch Republic", in Peter Blickle ed., *Resistance, Representation and Community* (Oxford 1997) 284-288. S. Groenveld en Jan de Jongste, "Bestuur en beleid", in R.C.J. van Maanen en S. Groenveld eds., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, 2. 1574-1795* (Leiden 2003) 71-74. Wijsman, "Gebuurtten", 92.

- 70 D.E.H. de Boer, “De hertog van Egypte en de Oosterlingen. Vreemdelingen en nieuwkomers in middeleeuws Leiden” en Noordam, “Nieuwkomers”, in Jaap Moes e.a. eds., *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996). Zie ook J. Briels, *Zuidnederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie* (Sint-Niklaas 1985) 126-135 en Id., “De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630”, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987) 333-337. Leo Lucassen en Boudien de Vries, “Leiden als middelpunt van een Westeuropes tekstiel-migratiesysteem, 1585-1650”, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22 (1996) 138-167.
- 71 SA II, Aflezingboek D, fol. 143v., afgedrukt in N.W. Posthumus ed., *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid*, III. 1574-1610 (Den Haag 1912) nr. 64.
- 72 SA II, Gerechtsdagboek A1, fol. 56, afgedrukt in Posthumus, *Bronnen* III, nr. 279. Zie ook Posthumus, *Leidsche lakenindustrie* II, 12.
- 73 SA II, Rekening tresorier ordinaris 1577, fol. 14vso. e.v.
- 74 SA II, vroedschapsboek J, fol. 35, afgedrukt in Posthumus, *Bronnen* III, nr. 280
- 75 J.C. Overvoorde, “Zorg voor Vlaamsche vluchtelingen in 1577”, *Leidsch Jaarboekje* 12 (1915) 82.
- 76 SA II, Gerechtsdagboek C, fol. 331, afgedrukt in Posthumus, *Bronnen* III, nr. 190.
- 77 H. Segijn, “Sociale woningbouw in Leiden”, *Leids Jaarboekje* 76 (1984) 81-82. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw* (Leiden 1975) 308, behandelt het *plan* voor 64 woningen, maar spreekt ten onrechte van 64 *gebouwde* huizen.
- 78 Posthumus, *Leidsche lakenindustrie* II, 350-351. N.W. Posthumus, “De neringen in de Republiek”, in *Mededelingen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, serie B* 84 (1937) drukt twee vroege keuren uit Norwich af, op 38-71 een Nederlandstalige uit 1581 op de baainering en op 72-83 een Engelstalige uit 1583 op de saainering.
- 79 SA II, Gerechtsdagboek A1, fol. 80, afgedrukt in Posthumus, *Bronnen* III, nr. 281. In die jaren echter geen keur aangetroffen.
- 80 SA I, Poorterboek D, fol. 72v. (Romeyn de Backere, poorterinschrijving 9 mei 1577, komt als Romanus de Baker voor op een lijst van *Dutch Strangers* uit 1568, afgedrukt bij W.J.C. Moens, *The Walloons and their Church at Norwich: Their History and Registers. 1565-1832*, 2 dln. (Lymington 1887-1888) I, 207). SA II, Rekening tresorier ordinaris 1577, fol. 15 (Anthonis de Drooge en Jan Donaes van Vijnen, poortersinschrijving 7 mei, komen voor op een lijst van *Dutch Strangers* uit 1568, afgedrukt bij Moens, *Walloons*, I, 207 e.v., en Maillard Caerls de Borchgrave, borg voor deze beide), 15v. (Lodewijc de Rijcke, poortersinschrijving 23 mei) en 16 (Jan Teutons, poortersinschrijving 11 juni).
- 81 Kate Hotblack, “The Dutch and Walloons at Norwich”, *History. The quarterly journal of The Historical Association*, nieuwe serie 6 (1922) 235.
- 82 Met dank aan Emiel van der Hoeven voor het leveren van databases van alle Leidse ondertrouwakten waarbij van een of beide partners Norwich als plaats van herkomst opgegeven is.

- 83 Raingard Esser, "The Norwich Strangers and the Sandwich Connection", *Westhoek-Info* 10 afl. 2 (1994) 66-81. John Pound, *Tudor and Stuart Norwich* (Chichester 1988) 57, 60. Hotblack, "The Dutch and Walloons at Norwich", 234-239.
- 84 Esser, "Norwich Strangers", 68. Zie ook Pound, *Norwich*, 28-29. Barbara Green en Rachel M.R. Young, *Norwich. The Growth of a City* (Norwich 1981) geven iets hogere aantallen.
- 85 Moens, *Walloons*, I, 26-27, 34. Fell, *The Spatial Impact of the Immigration of the Strangers of Norwich in the late 16th. and early 17th. Centuries* (Cambridge University BA diss. 1975) 24-26.
- 86 Pound, *Norwich*, 28-29, geeft een aantal van 22.467 als gemiddelde in de jaren 1611-1620 en 25.086 in de jaren 1621-1630. P.J. Corfield, "A Provincial Capital in the late 17th. Century: the case of Norwich", in P. Clark en P. Slack eds., *Crisis and Order in English Towns 1500-1800* (Routledge 1972) 264, i.h.b. noot 9, geeft schattingen van 18.000 in 1612 en 21.000 in 1622.
- 87 Fell, *Spatial Impact*, 7 en 25.
- 88 Uit SA II, Register volkstelling 1581, fol. 194v. blijkt dat haar moeder, Franchijn Burchgraves met de drapier Maliaert Burggrave (=Maillard Caerls de Borchgrave; zie SA II, rekening tesorier ordinaris 1577, fol. 15) was getrouwd. Maycken komt zelf nog niet in deze volkstelling voor.
- 89 Pound, *Norwich*, 29, 88-90. Moens, *Walloons*, I, 86-97, i.h.b. 94.
- 90 Cf. Noordam, "Nieuwkomers", 83-84. Zie ook Ellen Kruse, "Leidenaren en immigranten in de Gouden Eeuw: integratie of groepsvorming", *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1996* (Leiden 1997) 35-49. Haar cijfers in de bijlagen op blz. 48 geven een identiek beeld voor de Engelsen totaal.
- 91 In 91 gevallen (13,8%) plaats van herkomst niet aangegeven, waaronder 32 weduwnaars en 49 weduwen. Negen onopgeloste plaatsen (1,3%).
- 92 Zie bovengenoemde voorbeelden. Zie ook Noordam, "Nieuwkomers", 49.
- 93 H. Verwey-Jonker en P.O.M. Brackel, *The Assimilation and Integration of Pre- and Postwar Refugees in the Netherlands* (Den Haag 1957) 35, 52 (tabel 39). Hans Vermeulen en Rinus Penninx, *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid* (Amsterdam 1994) 228-230.
- 94 F. Daelemans, "Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek", *A.A.G. Bijdragen* 19 (1975) 165-167, 211. Hij ging (in navolging van Posthumus) uit van de huidige grens tussen België en Frankrijk. Ook bij indelingen naar gewest gaat hij van de huidige provincies uit. Noordam, "Nieuwkomers", 76.
- 95 Zie over het collectieve geheugen Maurice Halbwachs, *La mémoire collective* (Parijs 1968 2).
- 96 Halbwachs, *Mémoire collective*, 130-147. Zie ook Jaap C. den Hollander, "Historisch bewustzijn", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 115 (2002) 205-207 en Henk Nicolai, "De genealogie van het voorwerp: Dierbare voorwerpen en familiecultuur bij de Kingma's te Makkum", in: Peter te Boekhorst e.a. eds., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel/Amsterdam/Heerlen 1992) 290, 293.